

что эти орудия употреблялись для полировки и заглаживания предметов ровных или слегка вогнутых и не слишком твердых. В частности, их могли использовать в качестве утюжков для разглаживания тканей, кожаных изделий. Открытие хорошо обожженного заполированного глиняного утюжка на поселении Ильичевка позволяет предполагать, что некоторые из них могли употребляться и в керамическом производстве.

Находки таких утюжков в комплексах поздней бронзы (Волошская мастерская, поселения Капуловка, Змеевка, Гиндешты) уверенно определяют время бытования этих орудий периодом поздней бронзы.

Б. М. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії

Протягом весни — літа 1971 р. Орджонікідзевська експедиція Інституту археології АН УРСР провела охоронні дослідження царського скіфського кургану Товстої Могили, розташованої на північній околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. В роботі експедиції, очолюваної автором, взяли участь Є. В. Черненко (заступник начальника експедиції), Н. П. Зарайська (старший лаборант), Г. С. Ковпаненко (художник), Г. Л. Євдокимов, О. М. Загребельний (лаборанти) та велика група молоді м. Орджонікідзе. Складні підземні роботи на кургані

Рис. 1. Товста Могила. Вигляд з південного заходу.

здійснила бригада шахтарів Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату у складі В. О. Степанова (гірничий майстер), Д. Я. Бондаренка, І. Я. Косенка та І. І. Кухтія (прохідники-кріпильники). Дослідження провадилися на кошти Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату (директор Г. Л. Серeda). Керівництво комбінату створило для роботи експедиції якнайсприятливіші умови. Велику допомогу в дослідженні пам'ятки експедиції надали партійні і радянські органи та громадські установи м. Орджонікідзе.

Золота пектораль з Товстої могили (IV—III ст. до н. е.) та сцени з життя скіфів (деталі пекторалі).

Курган мав висоту 8,6 м при діаметрі близько 70 м (рис. 1). Насип його складався із чистого чорнозему. Навколо кургану тягся кільцевий рів. У зв'язку із забудовою навколокурганної поверхні досліджено лише північно-східну його половину, де рів мав перерву. Контури рову неправильні, ширина міняється в межах 0,7—1,2 м, глибина від стародавньої поверхні сягає 0,7 м (всі заміри глибин далі даються від цього рівня).

По обидва боки від перерви в чорноземному замиві рову траплялися великі скупчення амфорного бою та кісток, головним чином черепів тварин (кінь, дикий кабан, лось тощо). На північ від перерви з внутрішнього боку рову на підкурганній поверхні виявлено площадку для тризни, устелену уламками амфор. 13 амфорних ніжок з тими чи іншими інтервалами було закопано в ґрунт підряд по самому краю рову.

Під курганом відкрито дві могили — основну і бокову. Перша з них знаходилася в центрі кургану. Прямокутна в плані вхідна яма розмірами 4×2 м була орієнтована по лінії південний захід — північний схід, прямо на перерву в рові. На північ і південь від неї тяглися вали глиняного викиду товщиною до 1,4 м.

За 7 м на схід від вхідної ями, по обидва боки від продовження її довгої осі, симетрично були розміщені дві підквадратні кінські могили, що супроводжувалися трьома похованнями конюхів. Два з них примикали до кінських могил з заходу, третє — до північної могили зі сходу. Всі поховання здійснено в невеликих овальних ямах розмірами близько 2×0,8 м і глибиною 0,5—0,85 м. Кістяки були орієнтовані головами на північний схід. Два з них лежали у випростаному стані на спині, кістяк хлопчика років 10 — на лівому боці у позі бігуна. Поховальний інвентар був лише з конюхом південної могили. До його складу входили золота гривня, залізний браслет, колчан з бронзовими та кістяними наконечниками стріл і підвішані до нього два спеціалізованих залізних ножі з кістяними ручками.

Обидві кінські могили мали розміри близько 2,2×2,2 м при глибині 1,35—1,8 м і були поділені невисокими перемичками на два відділення, проте в кожній з них лежало по три кінських кістяки. Коней було кинуте в ями недбало.

В південній могилі виявлено три однакові золоті вуздечкові набори, що склалися з шести малих та великих круглих блях з срібною шпичкою посередині і такою ж петлею на зворотному боці, двох фігурних нащічників із зображенням у верхній частині голубів (рис. 2), масивного литого нанісся у вигляді голівки фантастичної істоти з розкритою пащею (рис. 3) та двох ворворок. Зображення голубів на нащічники нанесено від руки. Тіло деяких з них переходить у закручений змієвидний чи рибацький хвіст. Всі вудила і псалії залізні. На кінцях вудил — шипи для строгого управління. Псалії великі С-подібні. Повід до вудил кріпився за допомогою залізних пряжок у вигляді з'єднаних в одній пло-

Рис. 2. Золотий нащічник.

щині кола і трикутника. Одну з вуздечок було одягнуто на коня, дві інші кинуті під південною стінкою могили.

Вздовж південного краю цієї могили на глиняному викиді, головою до центральної гробниці, лежав кістяк ще одного коня з залізними вуздами в роті і попружною пряжкою при боці.

Два срібних набори північної могили дуже поганої збереженості. Одну з вуздечок було кинуте на череп коня, другу одягнуто на нього.

Рис. 3. Золоте нанісся.

Саме цей кінь мав розкішний бронзовий нагрудний убір, до складу якого входили великі круглі бляхи, бляхи у вигляді півмісяців і дзвіночки, підвішані на залізних ланцюжках.

Третю вуздечку в північній могилі було кинуте осторонь від коня. Її оздоблювали великий налобник із зображенням зміненої богині — точна копія налобника Цимбалової Могили, — такі ж, як в останній, нащіпники у вигляді крил, дві круглі бляхи з розетками, дві — із зображенням жіночого обличчя і дві — бородатого чоловіка.

Всі оздоби срібні з золотим покриттям.

Дерев'яні та шкіряні рештки сідла виявлено тільки на коні, що мав нагрудник. Про існування їх на інших конях свідчать знахідки бронзових та залізних попружних пряжок. В багатьох місцях могили збереглися рештки шкіри тварин разом із шерстю.

Судячи за ними, коні були гнідими з чорними хвостами і гривами.

Весь комплекс споруд, пов'язаних з центральною могилою, був оточений подвійним кам'яним кромлехом. Діаметр його внутрішнього кола 32 м, зовнішнього — 37 м.

Вхідна яма центральної гробниці поступово розширялася до дна. На глибині 7,5 м вздовж південної її стіни було влаштовано приступку висотою 0,25 м. Під західну частину північно-західної стінки йшли дві суміжні ніші, імовірно, господарчого призначення. Розміри їх близько 2,7×2 м. Ніші повністю розвалилися після пограбування. В засипці та на дні однієї з них зустрічалися тільки кістки тварин.

Вхід в основну поховальну камеру знаходився в північно-східній стіні вхідного колодязя. В поховальну камеру вів пологий дромос довжиною 2,8 м та шириною 1,5—2,6 м. Склеп, де містилося поховання, мав форму овала розмірами 4×2,2 м, перпендикулярного до поздовжньої осі вхідної ями і дромоса. Дно склепу знаходилося на глибині 8,5 м. Його висоту внаслідок обвалу встановити було неможливо.

Пограбування могили відбулося в давнину. Грабіжники пологим ходом довжиною 25 м пройшли з-під північно-західної поли кургану в одну із господарчих ніш, а звідти вже в склеп. В його засипці та частково на дні виявлено кістки розкиданого людського кістяка, уламки амфор, залізного панцира, бронзові платівки від пояса, наконечники стріл, уламки наконечників списів і ножів, розкладені бронзові поножі і срібні посудини, бронзову втулку булави, кістки тварин від жертвної їжі, понад 600 золотих прикрас тощо. Судячи за положенням остеологічних решток та речей, небіжчик лежав у випростаному стані на спині головою

на південь. На місці кістяка на дні простежувався тлін від дерев'яного щита.

Дромос, що вів із вхідної ями до склепу, залишився неперевіреним грабіжниками. Перед входом до підземелля головою на південь лежав кістяк слуги. За ним на долівці дромоса виявлено бронзові лутерій та світильник, біля південної стінки стояла велика амфора з трьома ручками. Коло самого спуску в склеп знайдено залізний меч з обкладеними

Рис. 4. Золоті намистини та стрічка від бунчука.

золотом піхвами і рукояттю, скручену золоту стрічку та 18 намистин від бунчука (рис. 4), масивну золоту пектораль і три сагайдачних набори бронзових та кістяних наконечників стріл. Біля одного з них лежали уламки залізного і бронзового набірних поясів.

Із речей, виявлених в могилі, насамперед слід відзначити лускоподібний залізний панцир. До деяких його уламків прикипіли великі залізні напівтрубки, обкладені золотими платівками з рубчатим орнаментом. Можливо, вони правили застібками панцира. На окремих уламках збереглося шкіряне покриття. Певні його ділянки було орнаментовано тисненням, інкрустованим червоною фарбою та золотою фольгою.

При лівому стегні небіжчика виявлено кілька ажурних золотих бляшок у вигляді масок і фантастичних істот з слідами окислів срібла на них (рис. 5). Найшвидше, їх було набито на срібну основу горита — в цьому ж районі траплялися бронзові наконечники стріл.

З дрібних коштовних речей слід згадати масивну золоту спіралевидну обручку з кінцями у вигляді зміїних голівок та дві трикутні обкладки ритона із стилізованим зображенням фантастичної істоти. Прикраси одягу склалися із напівсферичних бляшок з петлею на зворотному боці, трикутників з псевдозерню, бляшок із зображенням Медузи-Горгони, стилізованого лева і бика, що лежить, повернувши голову в фас (єдина аналогія — серед прикрас Чортомлика).

Окремо слід зупинитися на мечі і пекторалі.

Посередині рукояті меча на золоті відтиснуто лева, що роздирає цапа, на наверші — оленя з гіллястими рогами, на метеликоподібному перехресті — двох лежачих цапів, між якими сидить зі схрещеними ногами і грає на сопілці Пан.

Велике золоте окуття піхов (вклейка 2) містить сцени боротьби звірів — оленів, грифонів, леопардів, левів, коня. На виступі, за допомогою якого меч підвішувався до пояса, відтиснуто гордовитого грифона з мордою лева, рогом цапа, орлиними пазурами та хвостом у вигляді змії. Зовсім несподівана серед цих зображень — сцена бою двох півнів, поміщена під рукояттю. Всі образи композиції надзвичайно ясні, зображення їх — чіткі і виразні.

Пектораль являє собою неповторний, геніальний витвір скіфо-античного золотарства. Вага речі 1150 грамів, діаметр 30 см (вклейка 1).

Рис. 5. Золоті прикраси горита.

Основу її становлять чотири трубки, скріплені кінцями в оздоблених рослинними візерунками обоймах. За допомогою штифтів до останніх прикріплено витончену золоту плетінку, також заправлену з обох кінців в орнаментовані обойми. Наконечники прикраси зроблено у вигляді сплюснутих лев'ячих голів з кільцями в пащах.

Трубки поділяють пектораль на три яруси у вигляді півмісяців.

На нижньому з них поміщено скульптурні зображення тварин. У центрі композиції — три сцени боротьби коня з двома грифонами, що напали на нього. Знесилена тварина ще намагається встояти, на губах та зіницях її запеклися біль і відчай. Сцени подають різні моменти битви. Найдраматичнішу з них поміщено посередині (рис. 6).

Ліворуч від описаних груп леопард і лев нападають на оленя, праворуч — на вепра. Далі до кінців зображено хорта, що женеться за зайцем. Завершується композиція двома фігурками коників-стрибунців, цими одвічними символами поля. Художник ніби променем світла вихопив з темряви страшні і трагічні сцени. Чим далі до кінців композиції, тим фігурки тварин стають все розмитішими і розмитішими. За ними уже німує степ.

Золоту платівку середнього яруса прикрашають витончені рослинні орнаменти. Фантазія художника і тут не знає меж. Складні завитки, пальметки та пишні листя рослин різнобарвлять вдало розміщені квіти. Пелюстки деяких з них мають сліди голубої емалі. Серед цього дивного

квітосплетіння — п'ять литих скульптурок птахів, незворушливі образи яких створюють настрій райської тиші і вранішнього спокою.

Верхній ярус пекторалі є втіленням земного життя. В центрі його двоє оголених до пояса чоловіків, розтягнувши за рукава, шикують сорочку із овечої шкіри (вклейка 1). В руці одного з них помітно навіть швайку. Біля майстрів — горити з луками.

Ліворуч і праворуч від цієї сцени стоять свійські тварини скіфів з малятами: кінь, корова, вівця, коза. В правій частині композиції юний скіф, присівши напочіпки, в місцеву посудину доїть вівцю (рис. 7), в лі-

Рис. 6. Деталь пекторалі.

вій — сидить біля неї з амforoю, тримаючи в руках ганчірку. Композиція кінчається зображенням птахів, що летять врізнобіч, створюючи враження викінченості сюжету. Як і на нижньому ярусі, всі фігури передано в скульптурі, виконаній на дві третини.

Безперечно, пектораль являє собою парадну ритуальну прикрасу володаря, тому ми наполягаємо на думці, що всі її зображення мали символічне значення. Не вдаючись до їх детального аналізу і трактування, звернемо лише увагу на те, що це перша парадна «царська» річ, на якій зображено не героїчні сцени, а простих скіфів, зайнятих земними побутовими справами.

За художнім стилем пектораль найближче стоїть до славнозвісної чортомлицької вази, проте значно перевершує її як за кількістю образів, так і за їх довершеністю. Створюється враження про більш раннє її походження, що добре узгоджується з аналізом матеріальних комплексів Чортомлика і Товстої Могили.

Бокову гробницю було споруджено в південно-західному секторі кургану. В неї вели два входи, що відповідають двом основним небіжчикам могили.

Первісний вхідний ствол було прокопано через насип, викид з нього лежав півмісяцем на схилі кургану. На вершині цього викиду біля вхідної ями виявлено бронзові прикраси від поховального кортежу. Вони лежали компактною купкою і склалися із шести ажурних наверхів, увінчаних стилізованими зображеннями оленя і грифона, чотирьох вуз-

дечкових наборів, безлічі дзвіночків, пронизок, круглих блях тощо.

Розміри первісної вхідної ями $3 \times 1,5$ м, вниз вона розширюється до $3,6-2,1$ м. З глибини $5,75$ м дно шахти полого опускалося в напрямку поховальної камери до $6,2$ м. По довжині яма була витягнута з південного сходу на північний захід. Вхід до склепу знаходився в північному її кутку. В склеп вів просторий дромос довжиною $2,2$ м і шириною до $2,4$ м.

В східному кутку ями знаходився вхід до поховальної камери, в якій лежав кістяк дівчинки-служниці. Підземелля складалося із дромоса довжиною $2,3$ м, шириною $0,8-1,1$ м і висотою $0,8$ м і перпендикулярного до нього овального в плані склепу розмірами $1,6 \times 1 \times 0,95$ м. Скелет

Рис. 7. Деталь пекторалі.

дівчинки лежав вздовж камери у довільному стані на правому боці головою на північний захід. На її шиї виявлено кілька довгастих пастових намистин.

Друга вхідна яма знаходилася на захід від першої і мала ту саму орієнтацію. Розміри її $2,7 \times 1$ м, глибина $4,7$ м. З ями до поховальної камери вів дуже зруйнований обвалами дромос довжиною $7,5$ м, що потрапляв до дромоса першої вхідної ями. Перепад їх глибин становив $0,8$ м.

Перед входом до першого дромоса та в кінці другого виявлено рештки дерев'яних коліс. Від коліс першого дромоса утворилися чіткі відбитки на глині. Ободи їх склалися з чотирьох частин, з'єднаних між собою болтами за допомогою залізних накладок. Від коліс другого дромоса найкраще збереглася одна із ступиць. Діаметр коліс $1,2$ м. Вздовж північної стінки першого дромоса тягся дерев'яний тлін, можливо, від бортів колісниці. Зразу ж за колесами тут лежав кістяк слуги з розкинутими руками і ногами, орієнтований головою на північний захід. Зап'ястя правої його руки прикрашав залізний браслет.

Склеп гробниці мав підпрямокутні обриси, витягнуті по лінії схід — захід, і, безперечно, був розширений після спорудження другого входу. Довжина його $4,2$ м, ширина $3,5$ м. Склепіння підземелля, як і дромосів, обвалилося. Дно споруди підвищувалося до північної стінки.

В східній стіні склепу знаходилася невелика господарча ніша. В глибині її виявлено бронзовий казан та купи кісток від жертвовної їжі, а

біля входу — бронзову сковорідку з фігурним дном і петельчастою ручкою.

Вздовж північної стінки склепу у випростаному стані на спині, головою на захід, лежав кістяк заможної жінки (рис. 8). Права нога небіжчиці зігнута. Під кістяком простежувався тлін від дерев'яного щита, під головою і ногами крім того — товсті шари морської трави. Від покривала збереглися дві бронзові пряжки-застібки. За головою небіж-

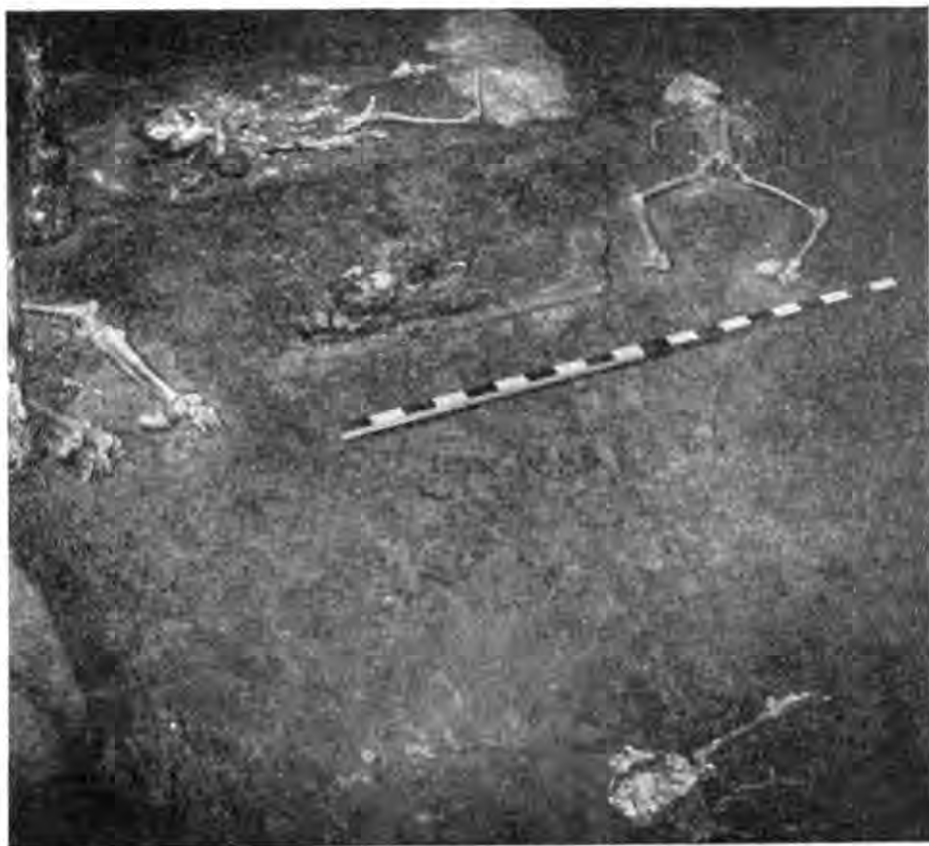

Рис. 8. Загальний вигляд основної частини склепу бокової могили.

чиці виявлено розсип різнокольорового скляного намиста, уламки принаймні двох скляних посудинок, грудки білил та рум'ян, посудинку для їх розтирання, залізні шпильки тощо; праворуч від голови — срібний кубок та чорнолакову миску; в ногах — розвал дерев'яної колоди і якогось розкладеного срібного предмета.

Вбрання жінки вражає багатством (рис. 9). На голові у неї був одягнений, найшвидше, калаф, обкладений золотими платівками із зображенням рослинних та звіриних мотивів (вклейки 1) і бляшками з фігуркою грифона, що клює якусь тварину. Такими ж бляшками було оздоблено і покривало, що спускалося з калафа. Плаття жінки, особливо пишно на рукавах, прикрашали бляшки із зображенням крилатого бика, лева, що напав на лань, дівчинки на голубі, крилатого сфінкса, напівсферичні бляшки з петлями.

У вухах небіжчиці — дротяні золоті сережки, при скронях — підвіски з рельєфним зображенням богині, що сидить на троні з піднятими догори руками (рис. 10), на шиї — масивна гривня, кожний кінець якої оздоблено сімома фігурками левів, що полюють на молодого оленя, на

зап'ястях крім трьох широких рубчастих браслетів — перев'язі із наміста, на пальцях — 11 перснів з плоскими щитками та дротяна обручка, під лівою лопаткою — бронзове люстерко. Черевички на ногах було обшито бляшками в вигляді п'яти з'єднаних кіл.

Рис. 9. Верхня частина поховання жінки.

Праворуч від поховання жінки в розваленому дерев'яному саркофазі, оздобленому алебастром, лежав кістяк дитини дво-трирічного віку, орієнтований головою на захід (рис. 11). На шиї її виявлено дротяну золоту гривню та намисто, в вухах — сережки, в лівій руці — обручку, в правій — широкий платівчастий браслет, на пальці — маленький перстень з щитком. Вбрання дитини майже поспіль було обшито

Золоте окуття піхов меча. Товста могила
(IV—III ст. до н. е.).

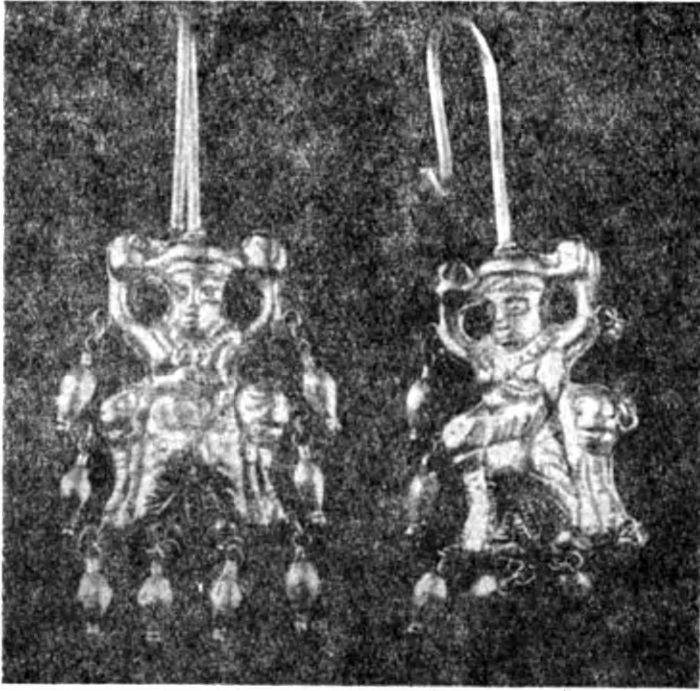

Рис. 10. Золоті підвіски.

Рис. 11. Поховання дитини.

дрібними золотими бляшками. Серед них — бляшки із зображенням бика, аналогічні знайденим у центральній могилі.

Кістяк оточували дерев'яні циліндрики з отворами посередні. Вздовж південної стінки саркофага від руки дитини тягся ланцюжок напівсферичних бляшок з петлею, — можливо, залишки пояса. В углолів'ї стояли мініатюрні срібні чаша і кілік та оздоблений золотим наконечником ритон.

В ногах основних небіжчиків з розкинутими руками і ногами, головою на північ, лежав кістяк юної служниці, за головами — воїна. На зап'ясті правої його руки знаходився дротяний бронзовий браслет, біля правого стегна — залишки колчана з ножом при ньому та бронзовими наконечниками стріл на дні. Поруч з колчаном вздовж стінки могили — відбиток лука.

Не викликає сумніву, що всі заможні поховання кургану належали одній сім'ї. Попередній аналіз поховального інвентаря дає підстави датувати пам'ятку серединою IV ст. до н. е. За поховальним звичаєм, конструкцією поховальних споруд, матеріальним комплексом курган найбільше споріднений з Чортомликом. Проте його матеріали ввібрали в себе риси всієї Скіфії і її найвизначніших пам'яток — Солохи, Куль-Оби, Великої Близниці, Чмиревої Могили, кургану Козел, Великої Цимбалжи, Олександрополя тощо. Все це висуває Товсту Могила в коло першорядних джерел з історії та культури Скіфії.

Б. Н. МОЗОЛЕВСЬКИЙ

Толстая Могила — выдающийся памятник Скифии

Резюме

В 1971 г. Орджоникидзевской экспедицией Института археологии АН УССР были произведены охраняемые исследования скифского царского кургана Толстая Могила, находившегося на окраине г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. В кургане обнаружено два богатых погребения царского типа — центральное и боковое.

Около центральной могилы исследовано погребения шести лошадей в богатых уздечных уборах и трех конюхов. Гробница оказалась ограбленной. Из найденных в ней вещей наибольшее значение имеют меч в золотых ножнах и золотая пектораль, являющаяся шедевром скифо-античного искусства.

В неграбленной боковой гробнице обнаружены погребения знатной женщины и ее ребенка в роскошных золотых нарядах. Царственных покойников сопровождали четверо насильственно умерщвленных слуг.

Предварительно памятник может быть датирован серединой IV в. до н. э. Он вообрал в себя основные черты самых выдающихся курганов Скифии, поэтому является первоклассным источником для изучения ее истории и культуры.

В. С. ДРАЧУК

Про урядову групу сарматських знаків Північного Причорномор'я

Урядові знаки Північного Причорномор'я вже давно привертають увагу вчених різних країн¹. Радянські вчені Л. П. Харко, Е. І. Соломоник, Д. Б. Шелов дослідили знаки боспорських царів Фофорса, Ріскупо-

¹ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, стор. 9—16.